

חינוך לערכים באמצעות הוראת המשנה

עמוס סמואל

תוכנית הלימודים בתושבע"פ – מטרות בתחום האמונה והרגש

הועדה לתכנון הלימודים בתושבע"פ בחינוך הממ"ד הוציאה בשנת תשמ"ז מהדורה שנייה מורחבת ומעודכנת של תוכנית הלימודים במקצוע זה.¹ בסעיף 3 של התוכנית מפורטות המטרות החינוכיות של הוראת תושבע"פ,² מטרות שהוגדרו ע"י מעצבי התוכנית כמטרות בתחום האמונה והרגש, ואלו הן:

התלמיד יאמין בבורא עולם ומנהיגו, אשר בחר בעם ישראל ונתן לו את תורתו ובהר בארץ ישראל והנחילה לעמו.

התלמיד יקבל את התורה שבעל-פה כמקור לפרשנות מוסכמת בלעדית ומחייבת של התורה שבכתב.

התלמיד ירצה לכוון את אורח חייו על-פי ההלכה.

התלמיד ישאף לעבוד את ה' בלבב שלם:

- א. יתמיד בקיום המצוות ובהידורן.
- ב. יהיה נכון לבחון את דעותיו לאור השקפת עולמם של חז"ל.
- ג. ישתדל להגיע ליראת ה' לאהבת ישראל ולאהבת הבריות.
- ד. יכבד חכמים ויתחנך לאמונת חכמים.

1. ד"ר יהודה איזנברג (עורך), תכנית לימודים בתורה שבעל-פה בכית הספר הממלכתי דתי כיתות א-יב, האגף לתוכניות לימודים והמחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן, ירושלים התשמ"ז.
2. משום מה נאמר בתוכנית כי מטרות אלה הן מטרות חינוכיות של הוראת התלמוד. מצד העניין נראה לי כי מעצבי התוכנית לא ביקשו להציע מטרות אלה להוראת התלמוד בלבד, אלא לכל מקצועות ההוראה שבתושבע"פ.

התלמיד ישתדל לעסוק בתורה תדיר.

התלמיד יחבב את לימוד התורה שבעל-פה.

התלמיד יתפוס את ההלכה כסיכום המשנה והסוגיה התלמודית.

התלמיד יתפוס את ההלכה כאמצעי להתייחסות ולשפיטה במצבים אקטואליים —

א. ביחסים שבין אדם לחברו;

ב. בעניינים שבין אדם למקום;

ג. בעניינים שבין אדם לציבור.

התלמיד יהיה ער לבעיות השעה, וישתדל לקבוע לגביהן עמדה המבוססת על ההלכה.

התלמיד יתייחס בכבוד ראש וברצינות לכל בעיה שיש בה הבחנות הלכתיות, ויברר אותה בירור יסודי לפני קבלת ההחלטה.

התלמיד יהיה נכון לשאול שאלת חכם ולקבל את הכרעתו.

אות בשטח — התרשמות אישית

המציאות בשטח בהוראת המשנה? באיזו מידה נותנים המורים והמורות את דעתם ות החינוכיות בהוראת המשנה? על בסיס ביקורים במספר לא מבוטל של שיעורים, נראה קבוע, כי בדרך כלל המטרות החינוכיות אינן באות לידי ביטוי במהלך ההוראה. זמורים סבורים, כי תפקידם להסביר את המשנה הנלמדת, להסב את תשומת לבם לתלמידים למבנה המיוחד שלה, להרגילם להבין, ואולי אף להשתמש, במונחי של המשנה ושל פרשניה, וללמדם את המסקנות להלכה שנפסקו בדברי הפוסקים נושאים שנידונו במשנה. רוב המורים אינם מנצלים את לימוד המשנה כאמצעי יחסות ולשפיטת מצבים אקטואליים, שתלמידיהם נתקלים בהם בחיי היום-יום, או ים אקטואליים שהציבור הישראלי צריך להתמודד איתם.

זן הסיבות לכך?

אה לי כי קיימות שתי סיבות עיקריות: האחת — הטרונספורמציה מדיון בנאמר במשנה במציאות העכשווית האקטואלית קשה, היות שהיא מחייבת מחשבה רב-כיוונית. ן מורים רבים נמנעים ממנה. והאחרת — מורים רבים סבורים שאסור "לבזבז" שיעור בע"פ לדיון בעניינים אקטואליים, שהרי מקומו של דיון כזה, לדעתם, בשיעורי

או כך, דומה, שאין להסכים עם מצב הדברים כפי שהוא. על המורים להיות מודעים ות החינוכיות של הוראת תושבע"פ ולנתב את מהלך ההוראה בכיתה, כך שהמשנה ש נקודת מוצא להתייחסות ערכית-יהודית למציאות היום-יומית האקטואלית.

למותר לומר, כי איני מציע לראות במטרות בתחום האמונה והרגש מטרות בלעדיות של הוראת המשנה. מעצבי תוכנית הלימודים בתושבע"פ מציעים³ עשר מטרות בתחום ההכרה לגבי הוראת המשנה. על המורים להיות מודעים, כמובן, למטרות אלה ולהביא אותן לידי ביטוי במהלך ההוראה, ככל שהדבר מתבקש בכל משנה ומשנה על-פי נתונה המיוחדים. מה שאני מציע הוא להעלות את רמת המודעות של המורים אל המטרות בתחום האמונה והרגש, ולעורר אותם לראות בהן מטרות חינוניות להוראת המשנה. אני מציע, שהמורים ישתדלו להביא לידי ביטוי מטרות בתחום זה בכל שיעור ושיעור במשנה. מובן שהדיון הערכי-חינוכי צריך לנבוע ישירות מהדיון על תוכן המשנה ולא להיצמד אליו ב"הדבקה מלאכותית".

להלן הצעה לכיוון זה של הוראת משנה, המתייחסת למשנה הכלולה בתוכנית הלימודים. לא ללמד על עצמה יצאה אלא על הכלל כולו.

ההצעה מתייחסת להוראת חלק ממשנה א' בפרק ב' של מסכת ברכות. משנה זו כלולה בתוכנית הלימודים של כתה ה'⁴. ואלו דברי המשנה:

היה קורא בתורה והגיע זמן המקרא; אם כיון ליבו — יצא ואם לאו — לא יצא. בפרקים שואל מפני הכבוד ומשיב, ובאמצע שואל מפני היראה ומשיב, דברי רבי מאיר.

ר' יהודה אומר: באמצע שואל מפני היראה ומשיב מפני הכבוד, בפרקים שואל מפני הכבוד ומשיב שלום לכל אדם.

דיון שגרתי במשנה

אני מבקש ליחד את הדיון לחלק השני של המשנה, החלק הדין בשאלת שלום במהלך קריאת שמע. המשנה נראית פשוטה למדי. על המורה להבהיר כי "בפרקים" — היינו בין פרק לפרק (לרבות בין ברכה לברכה בברכות קריאת שמע),⁵ "באמצע" — היינו באמצע הפרק. כמו כן יש מקום להציע בפני התלמידים את שני הפירושים על "מפני היראה": (א) "איש שהוא מפחד ממנו כגון אנס או מלשין".⁶ (ב) אביו ואמו, שהרי כתוב "איש אמו ואביו תיראו", ורבו, שכן שנינו "מורא רבך כמורא שמים".⁷

אפשר להרחיב ולחדד את ההבחנה בין הפירושים. לפירוש הראשון, יראה — היינו

3. בסעיף 4.1 בתוכנית הלימודים.

4. תוכנית הלימודים בתושבע"פ, עמ' 18.

5. הפירוט המלא במשנה ב.

6. רמב"ם, פירוש המשניות.

7. רא"ש, ברכות פרק ב.

חד, לפירוש השני, יראה – היינו יראת כבוד. ניתן לחדד את ההבחנה בין דברי ר' מאיר לדברי ר' יהודה באמצעות טבלה. אחת האפשרויות:

	בפרקים (בין פרק לפרק)	באמצע (הפרק)
מאיר	שואל מפני הכבוד ומשיב	שואל מפני היראה ומשיב
יהודה	שואל מפני הכבוד ומשיב שלום לכל אדם	שואל מפני היראה ומשיב מפני הכבוד

זוהי כי עתה המשנה מובנת, ואפשר לסכם את השיעור.

נראה כי זהו תהליך ההוראה הקונבנציונלי – תהליך העשוי להימשך עד 20 דקות. נראה, כי בדרך זו של הוראה הסברנו היטב את המשנה; המשנה שהייתה כמעט מובנת בקריאה ראשונה, הפכה להיות מובנת ביותר, אך לא יותר מזה. שום נושא ערכי לא הועלה לדיון. המשנה נראית רחוקה מעולמו של הלומד: מי כבר נתקל בבעיה של צורך בשאלת שלום במהלך קריאת שמע? יתרה מזו, הלכה למעשה לא מקובל כדברי המשנה וכבר וסיק "המשנה ברורה": "לפי מנהגנו כהיום, שאין אנו נוהגין לשאול בשלום בביהכ"ס עת התפילה, חלילה! לשאול או להשיב... לא בין הפרקים ולא בפסוקי דזמרה".⁹

נגישה החינוכית – דרך אחרת להוראת המשנה

ראה כי אפשר לגשת להוראת משנה זו בדרך אחרת, דרך שתשלב במהלך ההוראה גם יון ערכי חינוכי אקטואלי.

אך לפני שנציע את דברינו, עלינו להעמיק יותר בהבנת המשנה. כמה עוסקת בעצם משנתנו? מהו המסר שאותו מבקשת היא להעביר? האם כל מה שהיא מבקשת הוא הנחות דרכי התנהגות בסיטואציה, נדידה יחסית, של צורך בשאלת שלום במהלך קריאת שמע? נראה כי המשנה מבקשת הרבה יותר מזה. היא מבקשת לומר ללומד: ראה: מה חשובה שאלת שלום בין הבריות, היא חשובה עד כדי כך, שבתנאים מסויימים שאי אדם אף באמצע קריאת שמע להפסיק ולשאול בשלום או לפחות להשיב שלום למי שהקדימו בשאלת שלום. המשנה בונה סיטואציה אשר בה קיימת דילמה בין שני ערכים – ערך השלום בין הבריות הדורש להקדים שלום או להשיב שלום לכל אדם, לעומת ערך קבלת עול מלכות שמים ועול מצוות, ערך המחייב לקרוא קריאת שמע "בכוונה באימה ייראה ברתת בזיע"¹⁰, ובודאי ללא הסחת דעת לדברים צדדיים. היא מחדשת שעריך

9. ההרגשה שלי, עמוס סמואל.
10. שולחן ערוך אר"ח סימן סו, משנה ברורה סעיף קטן ב.
11. שו"ע אר"ח סימן סא סעיף א.

השלום הוא גדול עד כדי כך, שבתנאים מסויימים הוא גובר על ערך קבלת עול מלכות שמים ועול מצוות.¹⁰

אם אמנם נציג כך את המשנה מציע אני לסכמה בעזרת הטבלה הבאה:¹¹

שאלת שלום יזומה והשבת שלום במהלך קריאת שמע

	להשיב מפני היראה	להשיב מפני הכבוד	להשיב מפני הכבוד	להשיב מפני הכבוד	להשיב לכל אדם	לשאל מפני היראה	לשאל מפני הכבוד	לשאל מפני הכבוד	לשאל לכל אדם
בפרקים (=בין)	+	+	+	+	+	+	+	+	-
פרק לפרק	+	+	+	+	+	+	+	+	-
באמצע	+	+	-	-	-	-	-	-	-
הפרק	+	+	+	+	+	+	+	+	-

העיון בטבלה מראה, כי לדעת הכל, אם הקורא נמצא בין פרק לפרק, יש יותר מקום להקל מאשר אם הוא באמצע הפרק. כמו כן, לדעת הכל, יש יותר מקום להקל אם מדובר בשאלת שלום מפני היראה לעומת שאלת שלום מפני הכבוד. המחלוקת מצטמצמת בשאלה, האם יש מקום גם להבחנה בין שאלת שלום יזומה לבין השבת שלום למישהו אחר. לדעת ר' מאיר אין מקום להבחנה כזאת, ומותר להשיב שלום, רק למי שאת שלומו מותר לשאול, ואילו לדעת ר' יהודה יש מקום להבחנה כזאת, ויש מקום להקל יותר בהשבה לשלום מאשר בשאלת שלום יזומה.

אכן, בסיטואציה שנידונה במשנתנו מקובל כיום, כפי שכבר כתבנו לעיל בשם "משנה ברורה", שאין שואלים לשלום ואין משיבים לשלום במהלך קריאת שמע לא בין הפרקים ולא באמצע הפרק, אך משנתנו ממחישה בדרכה שלה, עד כמה חשובה שאלת שלום בין הבריות, ומאחר שכך, יכולה משנתנו לשמש נקודת מוצא לדיון בנושא זה.

10. אדר"ך חז"ל להשמיענו משקלו של ערך ע"י בנייה מלאכותית של סיטואציה, בה יש התנגשות בין שני ערכים. העובדה כי ערך אחד דוחה את האחר מלמדת עד כמה חשוב אותו ערך דוחה. למשל מאמרו של ר' יוחנן בן זכאי (אבות דר' נתן נוסח ב פרק לא): "אם היתה נטיעה בידך ויאמרו לך: הרי לך המשיח – בוא ונטע את הנטיעה ואח"כ צא והקבילו".
ודאי כי כוונתו של ר' יוחנן בן זכאי להרגיש, עד כמה חשובה נטיעת עצים בארץ ישראל, ולא להורות דוקא מה צריכה להיות ההתנהגות המעשית, במקרה שאי פעם תקרה סיטואציה כפי שהוא תיארה.
11. הסימן + במשכבות הטבלה מצוין "מותר", הסימן - מצוין "אסור". הסימן הגרפי מכליט יותר את תחום המחלוקת מאשר רישום מילולי.

י. הרחב של שאלת שלום

קורות נוספים, העוסקים בשאלת שלום, מדברי חז"ל ומדברי הפוסקים, נהרווח היום בין הבריות בעניין זה, על בסיס משנתנו ועל בסיס המקורות

שיבות דווקא באמירת "שלום", או שמא העיקר שהבריות מאירים פנים וין זה משנה אם הם מברכים זה את זה בברכת שלום או בברכת "בוקר יי" וכד'?

! בעייה הלכתית בדבר שאלת שלום לפני התפילה?
תייחס לתלמיד המשתמט מלשאל בשלום רבו ומורו?
להקדים שלום לנכרי?

למקורות נוספים מדברי חז"ל ומספרות הפוסקים, מקורות אשר יש בהם שהעלינו.

הא אדם שואל את שלום חברו בשם. (ברכות פרק ט, משנה ה)
שלום לכל אדם. (אבות ד טו)
זו"ם בשוק. (רע"ב שם)
זומיה דאביי: לעולם יהא אדם... מרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם זפילו עם נכרי בשוק כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה ויהא מקובל נ. אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שלא הקדימו אדם שלום מעולם י בשוק. (ברכות יז ע"א)
ס... לא יגביה קולו ביותר אלא דיכוורו בנחת עם הבריות... ומקדים שלום כדי שתהא רוחן נוחה הימנו. (רמב"ם, דעות, פרק ה הל' טו)
שלומן (=של נכרים) מפני דרכי שלום. (גיטין פרק ה משנה ט)
טיל על הנכרי שם שמים שהשלום שמו של הקב"ה. (רש"י שם)
ל: הנותן שלום לחברו קודם שיתפלל, כאילו עשאו בְּמָה, שנאמר (ישעיהו) לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי בְּמָה נחשב הוא' — אל תקרי בְּמָה .. ושמואל אמר במה חשבתו לזה ולא לאלוה? מתיב רב ששת: בפרקים הכבוד ומשיב"? תרגמה רבי אבא (=להא דרב ושמואל דאסרי): במשכים ל: פגעו בדרך, שואל). (באור: רב ושמואל מסתייגים משאלת שלום של כרו לפני התפילה: יש בכך העדפת כבוד האדם מכבוד ה'. שואל רב ששת: נו מתירה כתנאים מסויימים שאלת שלום במהלך קריאת שמע, וקריאת לפני התפילה; ר' אבא מיישב כי רב ושמואל מסתייגים רק ממי שמשכים י חברו ע"מ לשאל בשלומו, אך פגעו בדרך (או במהלך קריאת שמע סויימים) שואל. (ברכות יד ע"א)

ז. כיון שהגיע זמן תפלה אסור לאדם להקדים לפתח חברו ליתן לו שלום, משום דשמו של הקב"ה שלום, אבל מותר לומר לו צפרא דמרי טב, ואפילו זה אינו מותר, אלא כשהוצרך ללכת לראות איזה עסק, אבל אם אינו הולך אלא להקביל פניו קודם תפלה, אפילו זה הלשון אסור. (שולחן ערוך אר"ח סימן פט סעיף ב)

ח.

ר' יוחנן היה מסתמך על ר' יעקב בר אידי והיה ר' אלעזר חמי ליה ומטמר מן קדמוי אמר: "הא תרתיי מילין הדין בבלייא עביד בי ר' יוחנן היה נסמך על ר' יעקב בר אידי והיה ר' אלעזר ר' רואה אותו ומתחבא מפניו אמר (ר' יוחנן לר' יעקב): אלה שני הדברים עושה כלפיי אותו בבלי, אחד, שאין הוא שואל בשלומי ואחד, שאין הוא מזכיר את שמי כאמרו "שמיעתא" (=דברי תורה) ששמע ממני אמר לו (ר' יעקב בר אידי לר' יוחנן): כך הם (=הבבליים) נוהגים לגביהם, הקטן אינו שואל בשלום הגדול דאינין מקיימין: ראוני נערים ונחבארו" (איוב כט שהם מקיימים (את הנאמר לגבי איוב):

ראוני נערים ונחבארו.¹²
(ירושלמי ברכות פרק ב הל' א)
ט. לא יתן שלום לרבו ולא יחזיר לו שלום כדרך שאר העם, אלא שוחה לפניו ואומר לו ביראה ובכבוד: "שלום עליך רבי", ואם נתן לו רבו שלום אומר לו: "שלום עליך מורי ורבי".

(שולחן ערוך יורה דעה, סימן רמב סעיף טז)
י. ויש אומרים דאין לתלמיד לשאול בשלום רבו כלל שנאמר "ראוני נערים ונחבארו" (רמ"א שם בהגה¹⁴)

הערות בשולי המקורות

להלן הערות בשולי המקורות משולבות בהצעות לדרך ניתוב הדין החינוכי בכיתה:
1. מדברי חז"ל עולה, כי יש חשיבות בהזכרת שם שמים בשעה שאדם שואל בשלום חברו, ואין הדבר נחשב כולזול בכבוד המקום. מכאן שראוי לומר "ה' עמך",¹³ או "שלום", שנחשב אף הוא כאחד משמותיו של ה'.
כאן המקום לדון על פשר הנוהג שנשתרש לומר זה לזה "ביי" או צ'או וכד'. התלמידים

12. תלמידו המובהק של ר' יוחנן שעלה מבל לא"י.
13. בהמשך הסיפור לומד ר' יעקב בר אידי סניגוריה על ר' אלעזר גם לגבי הטענה השנייה של ר' יוחנן.
14. בפתחת דבריו כתב שהמנהג הוא כרברי המחבר בשולחן ערוך.
15. מפשטות לשון המשנה משמע כי אין לומר 'השם עמך', אלא להזכיר את שמו כנהוג בתפילה.

שמיעו את דעתם. להערכתי יש כאן נסיון להיראות כאיש העולם הגדול, יש כאן ביטול צמי — פרובינציאליות במיטבה. יש לשאוף לשרש נוהג זה, ולהשיב את עטרת ואלת השלום המקורית המקובלים: "שלום", ואף זו המוזכרת במשנה במסכת ברכות המקובלת ב"בני עקיבא": "ה' עמכם".

עתיים אין לומר "שלום" כגון לפני תפילה, או בכית המרחץ.¹⁶ במקרים אלה משתמשים לשונות חלופיים: "בוקר טוב", "ערב טוב" וכו'.

ש להקדים שלום לכל אדם גם אם המדובר בנכרי. צריך להיזהר לא להיגרר כאן לדין וורכב וממצה על יחסי ישראל והעולם הנכרי המוכב. יש להבחין היטב בין המתיחות לאומית לבין היחס האישי בין היהודי לבין הנכרי — יהיה זה ערבי או נוצרי. יש לכות רבות שבאו לסייג את היחס, אבל יש לשאול בשלומם משום דרכי שלום; מותר לומר להם "שלום" וכדברי רש"י במסכת גיטין.

דאי לנתח את הסיפור בירושלמי על ר' יוחנן, המתלונן על תלמידו ר' אלעזר, שאינו ורש בשלומו.

זה פשר הנוהג הבבלי ש"זעירא לא שאול בשלמיה דרבה". שמא תחושה של אימה פחד, ככל הנראה בגלל יראת כבוד יתרה, או כדי לא להטריח את הרב להשיב שלום.¹⁷ כך או כך, על רבי יוחנן, גדול אמוראי ארץ ישראל, נוהג זה אינו מקובל. ש לטפח יחס של קרבה בין התלמיד לרבו, יחס המחייב אמירת שלום הדדית, וכך פסק גם להלכה.

ש מקום העלות בהודמנות זאת לדין בפני התלמידים את השאלה מהו היחס שמגלים זם למוריהם ולרבותיהם? האם גם אצלם יש תופעה של "ראו — ונחבאו"? אם אמנם ש תופעה כזאת, ממה היא נובעת? האמנם בגלל יראת כבוד יתרה? יש להיזהר ולהביא את התלמידים כתוצאה מן הריון לידי תחושה, כאילו המורה תובע את נלבונו על כך, שתלמידיו אינם דורשים בשלומו.

ית דבר

ו: דוגמא כיצד יכולה הוראת משנה לשמש נקודת מוצא לדין ערכי חינוכי. למותר כי יש להתאים את הדברים לרמת הכיתה; נראה לי כי ההצעה, כפי שהובאה, ימה בדרך כלל לתלמידי כיתה ה. בכל מקרה אפשר לקצר ולהביא בפני התלמידים רק מן הדברים.

יאה לי, שאפשר ללכת בדרך זו של הוראת משנה בחלק גדול של המשניות הכלולות נית הלימודים.

מודע לחוסר חומר-עזר, העשוי לסייע למורה לנצל את הוראת המשנה לצורך דיון אקטואלי בכיתה.

ס מאמר זה ישמש דחף להכנתו של חומר כזה — והיה זה שכרי.

¹⁶ולחן ערוך אורח חיים סימן פד סעיף א. ועי' במשנה ברורה שם.
¹⁷פני משה" לירושלמי ברכות פרק ב.